

ERZURUM'DA TARİHİ YAPILAŞMA VE BAZI GÖZLEMLER - I

Prof. Dr. Hamza GÜNDOĞDU

Anadolu-Türk mimarisinin oluşumunda Doğu Anadolu'nun özel bir yeri ve önemi bulunmaktadır. Yöredeki mimarimizin gelişip kökleşmesinde önemli rollerden birini de kuşkusuz Erzurum kenti oynamıştır.

Büyük Selçuklu Sultanı **Alparslan** 1064 yılında, Kuzeydoğu Anadolu'nun en uç noktasında Arpaçay kenarındaki **Ani**'yi fethetmiş, burayı sonradan yapılacak hareketler için önemli bir üs haline getirmiştir. Bu tarihi takip eden yıllarda Alparslan; birkaç kez bu güzergahtan hareketle batı ve kuzeydeki bir çok yerleşim merkezini ele geçirmiş ve yöreyi Selçuklu hakimiyetine katmıştır.

Ani'nin fethinden yedi yıl sonra Bizanslılarla Selçuklular arasında vukubulan ve Selçukluların zaferiyle sonuçlanan **Malazgirt Savaşı**'yla Anadolu'nun kapıları tamamıyla Türklere açılmış ve Anadolu toprakları kısa bir süre içerisinde bir uçtan diğer uca Selçukluların eline geçmiştir. 1078 yılında da Bizans'ın burnunun dibindeki **İznik** şehri, Selçukluların merkezi olurken Karadeniz kıyısındaki **Trabzon-Rum İmparatorluğu**, Çukurova ve Marmara'nın bazı yöreleri dışında Anadolu, tamamıyla Türklerin hakimiyeti altına girmiştir.

Bu geniş coğrafyadaki kökleşmiş çeşitli uygarlıkların abideleştirdiği sayısız eser, bu dönemde Anadolu Selçuklularıyla birlikte gelen geleneksel mimariyle karışarak, kaynaşarak yeni bir üslup yaratılmış, eski yerleşimler, kentler, yepyeni bir görünüme büründürülmüştür.

Doğu Roma İmparatoru **Theodosius** tarafından M.S. 415-420 tarihleri arasında sur duvarlarıyla çevrilen **Erzurum** (Theodosiopolis)) kenti, bugünkü **İç Kale**'nin çevresinde çeşitli mahallelerden oluşan müstahkem bir şehir olup aynı zamanda da Bizans'ın **thema**lık merkezi idi.

1072 yılında Erzurum'un Selçukluların eline geçmesinin hemen ardından kurulan **Saltukoğulları** yönetiminde, şehrin tahribolan kısımlarının imarına girişilmiş ve burada yeni bir anlayışla Türk-İslam müesseseleri boy göstermeye başlamıştır. Şehirdeki mevcut yapıların yerlerini camiler, mescitler, türbeler, zaviyeler ve medreseler almıştır. Zamana meydan okuyarak günümüze ulaşmış olan; Ulu Camii (1164), Kale Mescidi (XII.yüzyıl), Tepsi Minare (XII. yüzyıl), Emir Saltuk Türbesi (XII. yüzyıl) gibi yapılar, Erzurum'da bu yüzyılların mimari anlayışını günümüze taşıyan ilk eserlerdir.

Saltukoğulları topraklarının 1202 yılında merkezi Konya’da bulunan Anadolu Selçuklularına katılmasıyla yine burada yaptırılan birçok eserle, Erzurum’un imarına çeşitli şekillerde katkıda bulunulmuştur.

1243 yılındaki **Kösedağ Savaşı**’nı takibeden yıllarda **Anadolu Selçuklularının** karşı karşıya kaldığı **Moğol** istilasından sonra **İlhanlı** ve diğer **Türk beyliklerinin**, daha sonra da **Osmanlıların** (1518’den sonra) hakimiyetinde **kalan** Erzurum’da yapılaşma, yoğunlaşarak devam etmiştir. Saltuklu, Anadolu Selçuklu ve İlhanlıları takiben Osmanlılara kadar uzanan bu devrede, başta Kale olmak üzere; **Çifte Minareli** (1290 dolayları), **Yakutiye** (1308), **Sultaniye** (XIV. yüzyılın başları) ve **Ahmediye Medresesi** (1314) gibi eğitim kurumları ve diğer yapılarla, **Üç Künbetler**’in diğer yapıları (XIII. yüzyıl), **Padişah** (Huand) **Hatun Künbeti** (1290 dolayları), **Cimcime Hatun Künbeti** (XIV. yüzyıl), **Gümüşlü Künbet** (XIV. yüzyıl), **Rabia Hatun Künbeti** (XIV. yüzyıl başları), **Karanlık Künbet** (XIV. yüzyıl başları), **Abi Baba Künbeti** (XIV. yüzyıl) v.b. gibi mezar mimarisine ait yapılar, kentin zenginliğini ortaya koyan kalıntılardır. Bu eserler aynı zamanda Osmanlılardan önce kentin bir ilim ve eğitim yuvası haline getirildiğinin de canlı tanıklarındır.

XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde tamamıyla Osmanlı hakimiyetine giren Erzurum ve çevresinde **ilk Osmanlı yapılaşması**, aynı yüzyılın ortalarından itibaren yoğunluk kazanır. Bu döneme ait Osmanlı eserlerinde fonksiyonel olarak çeşitlilik de artar. Başlıca eserler arasında Erzurum’un serhatte yer alması dolayısıyla kitabesindeki ifadeye göre “ribat” olarak adlandırılan **Rüstem Paşa Kervansarayı** (1554), burada askeri ve ticari hayatın canlandığını gösterir. **Lala Paşa** (1561-62), **Boyahane** (1566), **Murat Paşa** (1573), **Gürcü Kapısı** (1608), **Caferiye** (1645), **Kurşunlu** (Fevziye) (1700), **Pervizoğlu** (1716), **Derviş Ağa** (1718), **Gümrük** (1718), **Şeyhler** (1720), **Bakırcı** (1721), **Narmanlı** (1788), **İbrahim Paşa** (1748) **Cennetzade** (1786) gibi kubbeli camilerle **Ayas Paşa** (1559), **Ali Paşa** (1566), **Gürcü Mehmet Paşa** (1648), **Esat Paşa** (1853) v.b. gibi ahşap örtülü ya da düz toprak damlı camilerden pek çok örnek, Osmanlı döneminin imajını günümüze aktaran önemli dini anlamdaki tarihi yapılarıdır.

Bunların dışında şehrin ticari potansiyelini elinde tutan **hanlar** ve **çarşılar**, her tarafından yer altı suyu ile beslenen **hamamlar** ve **çeşmeler**, çeşitli **askeri** (tabyalar) ve **sivil yapılar** (köprüler, köşkler, konaklar, resmi daireler) ve **eğitim kurumları**, Cumhuriyet dönemi öncesine kadar yapılagelen pek çok örnekten bazıları olup, bütün tahribata ve umursamazlığa rağmen ortadan kalkmamakta ayak direyen tarihi ve kültürel kalıntılardır.

Günümüz Erzurum’unda bu imaj parçalanmaya, XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başlarındaki dar sokaklı mahallelerin iki-üç katlı evleri arasından yükselen minare silüetleri kaybolmaya başlamıştır. Gün yoktur ki gazetelerde, dergilerde, kongre, sempozyum, konferanslarda veya radyo ve tv. konuşmalarında konuya dikkat çekilmesin!.. Ancak korkunç bir duyarsızlık ve ihmal, hatta hıyanet derecesinde bir tahribat almış başını gidiyor!..

Bundan 25-30 yıl önce, şehir merkezinde evler de dahil beş yüze yakın tescilli eser varken, bugün bunlardan sadece 360’ı kalabilmiştir. Bunun eksikliğini hisseden sağduyu sahibi pek çok kimsenin dikkat çekmelerine ve uyarılarına rağmen her geçen gün bunların sayısı azalmaktadır. Kültürden sanattan anlamayan çoğu kimseler, siyasi iradeleri de yanılarak kültür eserlerini korumada söz ve makam sahibi olabilmek için kendilerince inanılmaz bir kampanya yürütmektedirler!..

Şehrin kuruluşunu borçlu olduğu en yüksek tepe konumundaki İç Kale (Dış Kale’den maalesef sadece adı bilinen, özelliklerini büyük ölçüde yitirmiş bir-iki kapı kalabilmiş) çevresinin ağırbaşlı görüntüsü ve silüeti, **Cumhuriyet Caddesi** ve son yıllarda açılan **Menderes Caddesi**’nden (1986) bakıldığında tamamen kaybolmuştur (Resim 1).

Erzurum’da zamanla kendini yenilemeyen **İç Kale ve çevresi**, büyükşehir adını alan hiçbir kentin merkezinde, bu kadar bakımsız, iğrenilecek bir konumda değildir. Şehrin ana caddesine 50-60 metre uzaklıktaki böyle bir İç Kale’nin rezalette başka bir örneği de yoktur! Yakutiye Belediyesi sınırları içindeki Kale’ye, her yeni seçilen başkan, ilk yıllarda “yapacağız, edeceğiz” diyerek kültür varlıklarımıza ve ata mirasına sevgilerini, saygılarını, ilgilerini göstermekle birlikte, dört-beş yıllık sürenin sonunda bu eserleri daha da berbat ve bakımsız halde haleflerine devrederek, tarihe mal olmuşlardır (Resim 2).

Elbette konu sadece Kale değildir. İç Kale’yi Çifte Minareli Medrese’ye bağlayan ve bütün olumsuzluklara rağmen günümüze kadar ayakta kalmayı başarabilen sur duvarlarının hali de İç Kale’den geri kalmamaktadır. Şehrin etrafını çevreleyen dış surdan kalan bu tek aziz hatıra ise; iki yandan fare deliği gibi işlenerek yerleştirilmiş, gayet iptidai evler, dükkanlar ve işyerleri ile tanınmaz haldedir (Resim 3). Bereket ki bunun ortasında **Ebu İshak Kazeruni** adlı din büyüğünün **türbe** (?) si var!.. Bu türbe olmasa bu sur parçasından da hiç bir izin kalmayacağı aşikardır.

Seyyah ve misyonerlerin XVII-XIX. yüzyıllara ait gravür çizimlerinde dikkat çeken **Taş Mağazalar Çarşısı** 30-40 yıl öncesine kadar, Osmanlı döneminin düzgün kesme taştan inşa edilmiş, karşılıklı dükkanlardan oluşan ağırbaşlı çarşı

anlayışının en önemli temsilcilerinden biri idi. Bugün bu çarşının durumu mülkiyetini elinde bulunduran hoyrat eller tarafından çok farklı bir görüntü sergileyecek şekilde değiştirilmiştir. Her ne kadar mülkiyet onlar da ise de bu kültür varlığının asli niteliğini yok edencesine üstüne iki-üç kat çıkarak “altı kaval üstü şifhane” örneğini ortaya koymanın da hiç bir hakkı gerekçesi olamaz.

Dikkat çekici bir çirkinlik de şehrin ana caddesi konumunda olan Cumhuriyet Caddesi üzerinde ve Ulu Camii yakınlarında yer alan **Cimcime Sultan Kümbet**'idir. XIV. yüzyıla tarihlenen bu kümbetin, yarısı caddeye bakıyor, diğer yarısı da dükkan sahipleri tarafından işgal edilmiş ve kapatılmış durumdadır (Resim 4). Üstelik vakıf arazisi üstünde! Yıllardır ne Vakıflar İdaresi, ne belediye, ne de burayı işleten özel şahıslar, çevrenin açılması için en küçük bir girişimde bulunmamışlardır. Kentin bu önemli caddesinde böyle bir çirkinliğin de bildiğimiz kadarıyla başka bir örneği yoktur.

Narmanlı Camii'nin güneyindeki Dere Sokak'ta bir evin avlusu içinde yer alan ve XIV. yüzyıla ait olduğu sanılan **Ahi Baba Türbesi** de son 20-30 yıl içinde tanınmaz, hatta yeri bile bulunamaz haldedir. Türbenin önce içerisindeki sanduka, arkasından mezar yeri tahrip edilmiş, sonra da külah ve üst örtü ile duvarların büyük kısmı yıkılmıştır. Tepeden açılan bir delikten veya bir apartmanın bodrumundan buraya ulaşabilen çocuklar için oyun yeri, tuvalet ve çöplük haline getirilmiştir. Bitişindeki altı katlı apartmanın U biçimli planı ile kuşatılmış olan bu türbeye ancak arka boşluktan ve tepeden bakılabiliyor (Resim 5). Ölülere, türbelere, kültür mirasına sahip çıkacaklarını belirterek halktan oy toplayanların siyasi anlayışlarının gereği bu mu olmalıdır!..

Herkesin bildiği bir **Askeriye Hamamı**; bundan 25 yıl önce terk edildiğinde sapaşağlam, içerisinde havuzu, kurnaları da bulunan bir yapı idi. Terk edildiği zaman korunması için hiç bir tedbir alınmayan bu hamam, yılların tahribatına maruz kalmış, içerisindeki bölümleri tanınmaz hale geldikten, yakınındaki 6 katlı devasa binalarla kuşatıldıktan sonra restorasyonu için faaliyete geçilip bu ecdat yadigarı kurtarılmaya çalışılmışsa da bu gün işlevsiz vaziyette kalmıştır (Resim 6).

Su yolları, çeşmeleri bakımından birçok şehirden daha şanslı bir konuma sahip olan Erzurum'da hamamlar denince Mahallebaşı'na çıkan ana cadde üzerindeki **Tahta Hamamı**, **Lala Paşa Hamamı**, **Murat Paşa Hamamı** ile Gürcü Kapısı'ndaki **Fuadiye Hamamı** akla gelmektedir. Vakıflarca düşük fiatla birinci şahıslara kiralanan bu yapıların çevresine plansız projersiz yeni birimler eklenerek ve bazılarının iç düzenlemeleri değiştirilerek son derece çirkin bir görünüme sokulmuştur (Resim 7-8).

XVI. yüzyıldan günümüze kadar çeşitli tarihlerde Osmanlı topraklarına katılan yeni bölgelere rağmen, daima bir serhat şehri olma özelliğini sürdürmüş olan Erzurum'un, kale ve sur duvarlarıyla çevrili sahasında süregelen yapılaşma, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda artan nüfusa paralel olarak surların da genişletilmesi ihtiyacını doğurmuş, mevcut surlar ve sur kapıları (**Tebriz Kapısı, Erzincan Kapısı, Yeni Kapı, Harput Kapısı, Gürcü Kapısı**) korunarak, arazinin topografik konumu da dikkate alınarak doğu, batı ve kuzey yönlerden genişletilmiş, buralara eklenen yeni kapılar ve sur duvarlarıyla takviye edilmiştir. Genişletilen surların kapıları, doğuda **Kars Kapısı**, kuzeydoğuda **Kavak (Ardahan) Kapısı**, kuzeybatıda da **İstanbul Kapısı** olarak adlandırılmıştır. Bu kapılar şekil ve mimari açıdan; ortada geniş ve yüksek, yanlarda daha dar, uzun beşik tonozlu geçitleriyle dikkat çekmektedir (Resim 8).

Bu büyüme ve genişlemeye 1950'li yıllardan itibaren şehri güneyden kuşatan **Çevre Yolu**'da eklenmiş, bu yolun geçirilişi sırasında güzergah üzerindeki Köşk Mahallesi ile Kars Kapısı arasındaki mezarlıklar da ortadan kaldırılmıştır. Sadece mezarlıklar değil, şehir merkezinde açılan caddeler üzerindeki pek çok kültür mirası da bu arada yok edilmiştir.

Ölülerimize bile saygının azaldığı yüzyılımızda kentlerimizde devam eden bu hoyratça tahribat ve umursamazlık, kültür değerlerimizi ve tarihi eserlerimizi silip süpürmekte, ya da çevre bilinci taşımayan kişi ve kurumlarca çevrelerine boy boy apartmanlar dikilerek adeta tanınmaz hale getirilmektedir.

Moderneşme çabaları elbette kentleri ve küçük yerleşim yerlerini kendi hallerine terk etmekle, durağan bırakmakla ya da tamamiyle ilgisiz kalmakla sağlanamaz. Eski kültürümüze ait izleri hoyratça tahrip etmekle de hiçbir şey elde edilemez. Ancak, bu iki fikrin sentezi ile bu tarihi kültür varlıklarına gösterilecek hassasiyet, bu mirasın bizden sonraki nesillere devrini sağlayacaktır.

Resim 1 : Erzurum'un tarihi dokusunu yansıtan kale ve çevresi

Resim 2 : Kalenin kuzeyinde Kurşunlu Cami çevresi

Resim 3 : İç Kaleyi Çifte Minareli Medreseye bağlayan ön duvar üzerindeki yapılaşma

Resim 4 : Cumhuriyet Caddesi üzerindeki Cincime Hatun Türbesi

Resim 5 : Narmanlı Camii'nin güneyindeki Ahi Baba Türbesi

Resim 6 : Askeriye Hamamının bugünkü durumu ve çevresi

Resim 7 : Mahallebaşı'ndaki Tahta Hamam ve çevresi

Resim 8 : Gürcükapısı'nda bulunan Pastırmacı (Fuadiye) Hamamı